Földes György
Válasz az opponensi bírálatokra

Bevett, sokszor hangoztatott, sokunk által vallott vélemény, hogy fontosabb a mű, mint a rang vagy a cím, de – valljuk be – az elismerésért, és annak velejárójaként a címért is készek vagyunk tenni. Ez nem gyarlóság, még csak nem is pusztán hiúság. Inkább érthető emberi ambíció. Különösen, ha az esetleges elismerés a személyen keresztül talán egy szakmai közösségnek, egy szellemi műhelynek is szól.

Engedjék meg, hogy egyszerre válaszoljak opponenseimnek. Tehetem ezt, mert dicséreteik és kritikus megállapításaik nagyrészt egy irányba mutatnak – így megfosztanak attól a lehetőségtől, hogy a magam javára használjam ki a közöttük lévő nézetkülönbségeket, igazságot próbáljak osztani közöttük, és persze ezzel a módszerrel igyekezzem saját állításaimat, módszereimet igazolni.

Szerencsés felállás ez, mert mindhárom hivatalos bírálóm: Sipos Péter, Rainer M. János és Stefano Bottoni is egyetért abban, hogy disszertációm alapul szolgálhat az akadémiai doktori cím megszerzéséhez. Engedjék meg, hogy egy másik szerencsés vonatkozásra is utaljak: az opponensek három történész-generációhoz tartoznak, eltérő előélettel, szakmai szocializációval, élettapasztalattal és nem teljesen azonosnak tekinthető történelemszemlélettel. Ebből a szempontból is tanulságos véleményüket ugyanarról a tárgyról olvasni.

Egyetértek Rainer M. János azon megállapításával, miszerint mai viszonyaink között a visszajelzés az egyik legfontosabb hiánycikk. így tehát nem az udvariasság mondatja velem: örülök, hogy figyelmes, értő olvasatra épülő érdemi megjegyzésekkel és munkám hiányosságait alappal firtató megállapításokkal találkozhattam a bírálatokban.

Mindhárom bírálóm, különösen Sipos Péter korrekcióra ösztönöz az 1948 és 1956 közötti időszak kezelését illetően. Szerintük ezekben az években több történt annál, mint ahogy azt én tudni véltem. Igazuk van. A forráskiadványok azt igazolják: a magyar pártvezetés több alkalommal is érzékeltette, hogy a magyar nemzetiség sorsa nem a vártnak, az elvárhatónak megfelelően alakul. A román vezetőknek azonban ez a kevés is sok volt.

Mindhárom opponensem aránytalanságot lát a magyar és a román fél bemutatása között az előbbi javára. Sipos Péter megértően, Rainer M. János megértően, de kritikus sajnálkozással, Stefano Bottoni szigorúbban, számon kérően teszi szóvá ezt a kérdést. Kétségtelen, hogy fennáll egyfajta aránytalanság. Nem vitatom: szerencsésebb lett volna, ha a román párton és az értelmiségen belüli, illetve a közöttük folyó diskurzusról több szerepel a könyvben. Annak, hogy erre nem került sor, több oka volt. Az egyik: az addig megismert szakirodalom olyan hipotézis felállítására ösztönzött, amely szerint a nemzeti kérdésben a román oldal nem volt olyan tagolt, mint a magyar. Lehetséges természetesen, hogy a most kiteljesedő kutatások ezt a feltételezést cáfolni fogják.

Az általam eddig ismert anyagok és irodalom ezt sugallják, de a korszak román forrásanyagának a feltárása mindenképpen üdvös lesz, és hozhat más eredményt. Más vonatkozásban viszont egy kicsit túl szigorúnak érzem a kritikát, hiszen a magyar levéltári források, a tárgyalásokról készült emlékeztetők, illetve a román politikáról készült beszámolók lehetővé tették – ha nem is azonos mértékben – a román politikai magatartás elemzését is. A magyar levéltári források tájékoztatnak a román politikáról -

még ha azok nem is egyenértékűek az eredeti román dokumentáció minőségével. Vagyis véleményem szerint a magyar források nemcsak a magyar pártvezetés, külügyi apparátus Románia-képéről tanúskodnak, hanem jól-rosszul, de elsősorban mégis a román valóságról, politikáról. Ezért kérem: ne csak az arányokat mérjük, hanem számítsuk be tartalmukat és érdemi forráskritikájukat, tartalmi értelmezésüket is. Azt kérjék számon az értekezésen: sikerült-e érvényes megállapításokat tennie a román nemzetpolitikáról, egyebek között a magyar források segítségével? Úgy érzem, bírálóim – megjegyzéseik ellenére – elismerik a könyv ilyen irányú törekvéseit.

Természetesen jobban érdekelt a magyar oldal, nem a nemzeti elfogultság, hanem a megválaszolni szándékozott kérdések okán. Hiszen a kapcsolattörténet feltárása lehetőséget kínált a magyar nemzetpolitika, nemzetstratégia alakulásának, a szocialista nemzetkoncepció formálódásának ábrázolására. Dolgozatom egyik fő vizsgálati iránya ez, amely jelentős helyet követelt magának.

Rainer M. János és Stefano Bottoni egyaránt kifogásolja, miért nem foglalkozom a nemzeti problematika elméletével, a kor hivatalos marxista-leninista nemzetfelfogásával, miért nem fejtem ki ezzel kapcsolatban saját nézeteimet. Meg lehetett volna tenni. Mégis úgy érzem, hogy ezzel a kitérővel letévedtem volna az amúgy sem egyenes fő vonalról. Nem vitatom: ennek az igénynek a kielégítése talán segített volna megértetni a magyar és a román nemzetstratégia közötti különbséget, a közöttük folyó küzdelem természetét.

Nem biztos tehát, hogy a kritika elhárítható azzal, hogy e stratégiák elsősorban nem az elméletből építkeztek, hanem a belátásból, az így-úgy vállalt nemzeti elkötelezettségből, a nemzeti érdekek fokozatos tudatosulásából a '60-as években. Ezzel együtt fenntartom: azzal, hogy elhagytam a nemzeti kérdés általános tárgyalását, nem ártottam nagyot. Sőt reményeim szerint a részletes kifejtés, a két nemzetstratégia küzdelmének tárgyalása éppen segíti a szélesebb, teljesebb és konkrét összehasonlító vizsgálatok elvégzését.

Az viszont, hogy az elmélet és ideológia fontosságának hangsúlyozásával egyetértek, nem jelenti azt, hogy elfogadnám Stefano Bottoni azon állítását, mely szerint a magyar pártvezetés nem volt tisztában a nemzeti kérdéssel, tájékozatlan lett volna a határon túli magyarok valós helyzetével kapcsolatban, vagy végig makacsul ragaszkodott volna az anti-nacionalizmushoz.

Értekezésem azt bizonyítja: a hatvanas évektől egyre nyilvánvalóbbá vált az MSZMP vezetése számára: nem általathatja magát ezzel, nem bízhatja sem a rendszerre, sem az ideológiára, sem az időre a megoldást. Ekkorra egyértelművé vált: a nemzeti kérdés nem veszít jelentőségéből és nincs semmiféle automatizmus, amely megoldja azt. Annyi igaz, hogy az MSZMP vezetése részben bel-, részben külpolitikai megfontolások miatt ragaszkodott az internacionalizmushoz, hiszen ezzel igyekezett ellensúlyozni a veszélyesnek, túlzottnak ítélt nemzeti érzést, és egyúttal így akart tárgyalási alaphoz jutni a szomszéd országokkal szemben az ott élő magyarok érdekében.

Ezt mutatja például az MSZMP XI. kongresszusa, amely a nemzetiségi politikát a szocializmus általános, kötelező normáihoz sorolta. Ebből következően az idő előrehaladtával és a határon túli magyarság helyzetének romlásával összefüggésben a kommunista magyar politikusok is tisztába jöttek azzal: a hivatkozás a külső körülményekre nem mentheti fel őket felelősség alól, hiszen passzivitásuk esetén is viselniük kell bizonyos következményeket.

Mindenesetre ezek az opponensi észrevételek jelzik: hiába igyekeztem a kapcsolattörténet és a nemzet összekapcsolásával a témát lehatárolni, a szereplőket

pontosan meghatározni, mert kollegáim így is találnak következetlenséget vagy homályosságot. Pedig én ezen az alapon szűrtem ki olyan személyeket, eseményeket, akiknek és amelyeknek más megközelítésben, például majd a határon inneni és túli magyar értelmiség közötti érintkezés tárgyalásakor mindenképpen jelentős szerepet kell kapniuk. Ezért maradt el a menekültkérdés részletesebb bemutatása is, különös tekintettel a magyar politika nem egyértelmű viselkedésére, a menekültek egy részének visszatoloncolására. Ilyen kérdés a magyar titkosszolgálat idevágó tevékenysége is. Ezekkel a témákkal azért nem foglalkoztam érdemben, mert nem éreztem, hogy segítenék az általam feltett kérdések megválaszolását.

Rainer M. János is, Stefano Bottoni is szigorúbb ítéletet alkot nálam az MSZMP és Kádár nemzetpolitikájáról. Nem tulajdonítanak akkora jelentőséget az 1956-1989 között megtett útnak, mint én. Ez a véleménykülönbség közöttünk vélhetően nemcsak a nemzeti-nemzetiségi kérdés kapcsán, hanem az egész korszak nemzeti történelemben elfoglalt helyét illetően fennáll. Hasznos, ha ez a vita művek megírására ösztönöz, ez viszi előre a történettudományt.

Néhány dolgot mégis meg kell jegyeznem. Az első: én azt vizsgálom elsősorban, mit tett vagy nem tett ez a politika, azután azt, hogy milyen eredménnyel. Ehhez kötődő, de nem azonos kérdés, hogy tehetett-e többet, maradéktalanul kihasználta-e a lehetőségeit? Esetről esetre igyekszem bemutatni, mikor tett saját magához, stratégiájához, helyzetértékeléséhez képest is kevesebbet az adott helyzetben rejlő lehetőségeknél. Sokszor jelzem, amikor e téren, tehát magát a stratégiát, taktikát illetően is hiányérzetem van.

Egy másik vitakérdés a mozgástér általános megítélése. Ha megkérdőjelezzük az akkori magyar politika helyzetértékelését, tehát például úgy ítéljük meg, hogy egy határozottabb magyar külpolitikának lettek volna külső támogatói, az elvezet a mozgástér-problematikához. Az értekezés arra az eredményre jut: a külső helyzet, a nemzetközi jog, a nagyhatalmi kontroll nem kedvezett a magyar külpolitikának a határon túli magyarok érdekei védelmét illetően. Mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül azt, hogy a magyar külpolitika kezdetben még azokat az esélyeket, eszközöket sem használta ki, amelyek rendelkezésére álltak, később pedig eljutott az aktív fellépésig, ütközésig, a határokon átnyúló nemzetig. Nehéz felmérni, mihez vezetett volna egy konfliktusvállalóbb magyar diplomácia.

Lehetséges persze értékelvű megközelítés is, amelynek alapján megkérdőjelezhető egy kor valós vagy vélt realitásokra figyelő külpolitikája.

A magam részéről nem tartom a történész feladatának, amit Stefano Bottoni kér rajtam számon, hogy vitatkozzon a kor szereplőivel. Sokkal inkább, hogy értelmezze, mit miért tettek vagy nem tettek egy kor szereplői, milyen viszonyok határozták meg a teret, amelyben éltek, milyen kihívásokra kellett válaszolniuk.

Felmerült problémaként a forráskezelés, a források beszéltetésének problematikája. Könnyebbnek látom a választ az előbbi felvetésre, mint az utóbbira. A források megjelölésénél a visszakereshetőség megkönnyítésének igénye vezetett.

Más kérdés, hogy helyes-e a kronologikus túlsúly az elbeszélésben és nem túlrészletezett-e a történet meséje? Lehetséges, hogy bírálóimnak igazuk van: nagyobb tematikus egységek beiktatása talán feleslegessé tett volna egyes részleteket, biztos, hogy rövidebbé tette volna az elemzéseket, kevesebb ismétlésre kényszerített volna. Bennem is megfogalmazódtak ezek a kételyek.

Engedjék meg nekem, hogy magyarázatot adjak arra, miért is választottam ezt a megoldást.

Mindenekelőtt azért, mert teret akartam adni a történet szereplőinek. Ok többen vannak, mint a történetben megjelenített szerepek. Hiszen az értelmezésemben hat szerep látható, vagy ha tetszik, hat főszereplője van a történetnek. A két állam - ennek az elvonatkoztatásnak a jogosságát, alkalmazhatóságát, tudományos hasznosságát Rainer M. János elgondolkoztató módon vitatja —, a magyar közvélemény (értelmiség), a romániai magyarság (értelmiség), a Kelet és a Nyugat. Ők részben a meglévő levéltári forrásokban megjelenő alakjukban. Nyilván, ha nem a kapcsolattörténet és a magyar és román nemzetpolitika irányából vizsgálnánk a szereplőket, hanem például azt akarnánk tudni, hol helyezkedett el az egyes államok külpolitikai prioritásainak sorában Magyarország vagy Románia, akkor sokkal nagyobb teret kellene kapnia az egyes relációk belső elemzésének. Lehet továbbá, hogy Stefano Bottoninak igaza van abban, hogy az erdélyi magyarságot nem lehet ezen időszak ottani vezető magyar értelmiségével azonosítani. De az itt kutatott téma és az alkalmazott módszer igenis efelé tereli a kutató tekintetét, ami ahhoz is vezet, hogy bizonyos részletek, események, személyek nem kerülnek, kerülhetnek előtérbe. Ebben a munkában azonban, legalábbis szándékaim szerint, a vizsgált viszonyok, problémák jelölik ki a pozíciókat.

Másrészt azért ilyen részletező az értekezés, mert szakítani akar azzal a hagyománnyal, amely különösen a jelenkor-történetírásban erős, miszerint a vélemény leszögezése lenne az alapkövetelmény. Persze, egy monográfiában ki kell derülnie, mi is a szerző véleménye, de ezt a feladatot főleg kérdések megfogalmazásával, a válaszokkal és a bizonyításokkal célszerű teljesíteni. Ez az értekezés pedig egy egész korszak történetét igyekszik áttekinteni a kapcsolattörténet és a nemzeti kérdés felől. Tekintettel arra, hogy ma véleményből még sokkal több van, nem láttam más lehetőséget, minthogy a forrásokra épített történetmeséléssel segítsem a tudományos mérlegelést. Ha ebből az derül ki, hogy túlságosan azonosulok a kor szereplőivel, gondolkodásával, akkor az gond. Ennél már csak az lenne nagyobb baj, ha az utódok utólagos bölcsességével ítélkeznék az elődök fölött.

A forrásanyag, amelyből nem felejteném ki a korszak sajtóját, így az MTI-dokumentációt sem a nemzetközi sajtóról, egy dolgot mindenképpen bizonyít: a magyar politika a korábban véltnél sokkal nagyobb energiát fordított a magyar—román viszonyra, sokkal többet gyötrődött ebben az ügyben, mint amit képes volt, vagy mert megmutatni a '80-as évek közepéig. Utána már javult az arány.

Joggal jegyzik meg opponenseim: megoldásra vár még a kérdés, hogy az SZKP, a szovjet vezetés valójában mit tekintett célnak Magyarország és Románia irányában, a status quo őrzésén kívül mit akart elérni? Kijátszotta-e egymás ellen a két ország vezetését? Erre vonatkozóan vannak megállapítások a disszertációban, de tény, hogy ennél sokkal többre lenne szükség. Bízzunk benne, hogy a belátható jövőben javulnak a szovjet források kutatásának feltételei. Annyit ma is tudhatunk, hogy az SZKP vezetését nagymértékben befolyásolta Besszarábia ügye, a félelem attól, hogy a román külpolitika borsot tör az orra alá.

Válaszom végére értem. Megköszönöm mindenki munkáját, aki segített a könyv, az értekezés elkészítésében. Köszönöm az opponenseknek az elfogulatlan bírálatot és persze a dicséretet is. Különös érzés egy tudományos dolgozatot elkészülte után több mint két évvel mérlegelni, védeni. Azt hiszem és remélem, képes leszek e vita tanulságait egy következő munkában hasznosítani.